

УДК 726:26–523.4

Андрій Ковальський

аспірант Львівської національної академії мистецтв

Сакральна архітектура Поділля XVII – XVIII ст. Єврейська спадщина

Анотація. Стаття містить історіографічний аналіз сакральної архітектури Поділля XVII – XVIII ст. Висвітлено мистецькі особливості сакральної архітектури єврейського зодчества. Охарактеризовано техніку та мотиви декорування сакральної архітектури. Висвітлена тема генези семантики зображень сакральних пам'яток. Стаття дозволяє повніше та цілісніше провести мистецьке дослідження декоративного мистецтва в синтезі з архітектурою подільського регіону XVII – XVIII ст. Аргументовано важливість і необхідність наступних досліджень сакрально-меморіальних пам'яток регіону.

Ключові слова: мистецьке дослідження, сакральна архітектура, стилістика, типологія, семантика, художні особливості.

Відродження української національної культури актуалізує потребу в поглиблених дослідженнях декоративного мистецтва. Особливою актуальністю позначені питання системного вивчення, збереження та поширення мистецьких здобутків малодосліджених регіонів України.

Одним з пріоритетних напрямів сучасного українського мистецтвознавства ми вважаємо дослідження декоративного мистецтва в сакральній архітектурі. Хоча в загальноукраїнському науковому контексті у висвітленні цього питання досягнуто певних успіхів, усе ж таки багатьом сучасним дослідженням декоративного мистецтва сакральної архітектури бракує повноти фактологічного матеріалу. Насамперед це стосується регіонального аспекту. Тим більше, коли йдеться про сакральну архітектуру подільських земель XVII – XVIII ст., що розвивалися в умовах етнічного, державного, конфесійного й культурного пограниччя. Саме тому стан збереженості та дослідженості пам'яток сакрального мистецтва на території Поділля зумовлює актуальність цієї статті.

Вивчення сакральної архітектури щодо її генези та образності

було б неможливим без ґрунтовних досліджень Л. Нідерле, К. Мошинського, Г. Ловмянського, а також Дж. Фрейзера та інших науковців, і порушували окреслену проблему. Багатий матеріал містять окремі, також нечисленні праці дослідників народної меморіальної скульптури сусідніх слов'янських народів, наприклад, А. Фішера, С. Ніцеї, Р. Беднажика. Певний інтерес у цьому контексті становлять видання типу «Кам'яна пластика». Важливе методологічне значення для дослідження української меморіальної архітектури зберігають праці М. Грушевського.

Про пам'ятки історії та культури Поділля, насамперед фортеці краю, видана 1901 р. книга краєзнавця В. Гульдмана, матеріали якої були використані для складання археологічної карти Подільської губернії. Про замки Поділля видано кілька книг польського історика Юзефа Роме. Особливо хочемо відзначити дослідження єврейського мистецтва П. Жолтовського, Д. Щербаківського. Серед сучасних дослідників згадаємо Ю. Ходорковського, над дослідженням культової архітектури подільського регіону працювали Н.О. Урсу, І.В. Березіна. Поділля є об'єктом краєзнавчого і наукового інтересу: бібліографія праць з історії краю нараховує сотні найменувань. Інтерес до сакральної архітектури регіону виник ще в ХІХ ст., на початкових етапах її вивчення. Праці істориків ХІХ ст. стосувалися передусім хронології заснування кляшторів, монастирів і храмів, а також біографії історичних осіб, пов'язаних із фундацією та зведенням культових об'єктів. Сакральне, зокрема православне зодчество Хмельниччини, досліджували В. Марчинський, О. Пшездецький, О. Сементовський, Ю. Ролле, Ю. Сіцінський, М. Яворовський, В. Гульдман, Є. Пламеницька, О. Пламеницька, В. Вечерський [1, с. 198].

Результати опрацювання літературних джерел з досліджуваної тематики дозволяють стверджувати, що художні особливості сакрального мистецтва Поділля ХVІІ – ХVІІІ ст. досі не були предметом цілісного наукового вивчення. Тому вбачаємо за необхідне в даній статті здійснити спробу загального аналізу та вивчення сакральних об'єктів Поділля (храмів, каплиць, намогильних пам'ятників, гробниць, склепів) у повнішій, доповненій класифікації, яка дасть змогу цілісніше провести мистецьке дослідження декоративного мистецтва в синтезі з архітектурою подільського регіону ХVІІ – ХVІІІ ст.

Мета пропонованої статті — обґрунтувати, що художні осо-

близькості декоративного мистецтва в сакральній архітектурі Поділля XVII – XVIII ст., зокрема в пам'ятках єврейського зодчества, є унікальним мистецьким явищем, складовою частиною полікультурної спадщини України.

У статті пропонується розглянути художні особливості сакральних пам'яток єврейського зодчества вказаного регіону та простежити мистецько-сюжетний зв'язок української народної творчості та єврейської культури в декоративному мистецтві сакральної архітектури досліджуваного регіону.

У XVII – XVIII ст. у нових історичних умовах зодчество України набувало нового змісту, оновлюючи свою конструктивну систему та пластично-декоративні засоби. Це була ренесансна архітектура, що стала закономірним етапом у поступальному розвитку національних будівельних традицій. Її характерними ознаками були: чітка симетричність, ордерність, горизонтальність членування на поверхи, багатство декоративного оздоблення фасадів. Потужний спалах будівельної та архітектурної активності, спричинений відродженням української державності у XVII – XVIII ст., залишив багатий спадок у національній культурі в Україні, зокрема, архітектуру [2, с. 43]. Серед країн слов'янського регіону мистецтво бароко набуло найвищого розквіту саме в Україні. На відміну від західноєвропейського й російського, українське бароко набуває етнічних ознак. Однією з основних цілей мистецтва стало зображення прикладів громадянських чеснот з рідної історії для того, щоби сучасне покоління прагнуло наслідувати їх. Засобами мистецтва реконструйовували «золоту добу», її образи, героїв і мудреців. Це свідчило про неперервність традиції, шляхетну спадщину нації, славне минуле та надії на не менш героїчне майбутнє [3, с. 27].

Взаємопроникнення культурних впливів багатонаціонального населення України збагачували та створювали неповторний архітектурний образ регіонів. У процесі територіального формування України під впливом низки культурних традицій (української, польської, австро-угорської, російської, єврейської та ін.) існували самобутні регіони, що неминуче позначилося і на характері української сакральної архітектури.

Культура Поділля увібрала кращі досягнення світового та європейського архітектурного мистецтва. Архітектурні пам'ятки регіону вирізняються розмаїтістю мистецької стилістики та виразністю. Поширеність сакральних архітектурних споруд різних етносів

на території краю візуалізує культурні впливи та високий рівень художньої майстерності місцевих мистецьких шкіл. Подільські міста XVII – XVIII ст. зводили за планом, відповідно до якого місто мало визначену форму і кожна етнічна громада (польська, вірменська, єврейська або українська) одержувала свою територію. Домінантами районів були молитовні споруди різних конфесій: костел, церква і синагога, де костелові — стовпу католицизму — виділялося найзручніше розташування в міській панорамі. На Поділлі таке містобудівне мислення було характерне для династії польських канцлерів Замойських, що спланували на межі XVI – XVII ст. містечка Шаргород і Томашпіль. Надзвичайна різноманітність архітектури на теренах Поділля зумовлена особливостями долі цих земель, що тривалий час входили до складу різних держав і, як наслідок, розвивалися під впливом різних культур.

Яскравий слід у історії подільської архітектури залишило єврейське зодчество та його численні сакральні пам'ятки на території регіону. Синагога (у перекладі з грецької — зібрання) була молитовним домом, осередком вивчення юдаїзму і мала важливе значення для будь-якого єврея — духовний прихисток, центр релігійного і світського життя євреїв у вигнанні. Традиція надає синагозі величезного значення в єврейському житті. У містечках були поширені і дерев'яні, і кам'яні синагоги. Найбідніші синагоги були схожі на звичайні житлові будинки, яких було безліч на Поділлі, наприклад, у містечках Миньківці, Михалполе, Ярмолинці, Смотрич, Китайгород, їх датують XVII – XVIII ст. Найрозкішніші дерев'яні синагоги мали дві прибудови обабіч головного фасаду, були прикрашені шатровими дахами та банями. Серед архітектурних форм дерев'яних синагог відомими стали так звані синагоги-пагоди, що мають характерну пірамідальну форму та ярусну структуру. І в дерев'яних, і в кам'яних синагогах зазвичай влаштували по 12 вікон, що символізували число колін Ізраїлевих.

Український вчений П. Жолтовський писав, що «синагоги і зовні, і зсередини набагато поступалися в художньому відношенні православним і католицьким храмам. Але це не виключало того, що на стінах синагог були оригінальні за своїм змістом і стилем розписи» [4, с. 111].

Проникнення синагогальної культури пов'язувалося з поширенням стилю ренесанс, для якого були притаманні вплетення до складного рослинного та орнаментального декору мотивів

реальної фауни і фантастичного бестіарію, система обрамлень у вигляді картушів із завитками, поширення гротесків [5, с. 391].

Народне мистецтво в синагогах містечок XVII – XVIII ст. висловлене метафоричною мовою і пластикою українського бароко, через що видно патетичний і архітектурно-сюжетний зв'язок української народної творчості та єврейської культури, просякнutoї напруженими месіанськими очікуваннями українського та єврейського народів.

Монументальні сакральні будівлі зводили з найміцніших матеріалів, їх спорудження вимагало величезних зусиль, коштів, а процес будівництва тривав роками (іноді — десятиліттями) [6, с. 33]. Проте єврейська спадщина в сакральній архітектурі Поділля XVII – XVIII ст. може бути розглянута і на прикладі значно скромніших архітектурних об'єктів, які теж можна вважати перлинами сакральної творчості. Це, зокрема, пам'ятки поховального зодчества.

Першообразами найдравніших сакральних споруд є об'єкти поховань — кургани, вертикальні символи, кам'яні ідоли, священні камені, хрести, стели. Ці стародавні об'єкти є більшою мірою символічним «порталом» до зв'язку душі з небом ніж звичайним меморіальним знаком. Архітектурні об'єкти поховань XVII – XVIII ст. (пам'ятні стели, хрести, каплиці) містять і часовий зв'язок покоління, і генетичний сакральний зміст. Декоративне оздоблення пам'яток свідчить про єдність сакрального та естетичного, про що свідчать яскраві зразки творчості майстрів [7, с. 209]. На теренах сучасного Поділля зустрічаються зразки поховального зодчества, що не поступаються світовим аналогам. Мало хто знає, що в Україні є пам'ятки єврейського сакрального мистецтва, які мало чим поступаються всесвітньо відомому старому єврейському некрополю в Празі. Наприклад, старий цвинтар у м. Сатанів (Хмельницька обл.), що був свого часу «столицею» українських євреїв, також пам'ятки єврейських поховань у м. Городок (Хмельницька обл.), м. Кам'янець-Подільському та інших містах.

Тематика й мотиви рельєфів кам'яних стел традиційно багаті та різноманітні. У них знаходять, зокрема, своє відображення духовна суть і особисті чесноти небіжчика. На жаль, до нас дійшла лише невелика частина унікальної спадщини, оскільки єврейські надгробки зазнали руйнівної сили не лише часу, а й людського вандалізму. Надгробки в Східній Європі виготовляли з місцевого матеріалу —

вапняку. Залежно від родовища камінь легше або важче піддавався обробці, що впливало на глибину рельєфу, на «спрацьованість» ліній. Євреї Поділля намагалися зберігати традиції виготовлення і розташовували стели фасадом на схід. На передній поверхні вирізьблювали епітафію, яку доповнювали орнаментальний декор і сюжетно-символічний ряд пов'язаний і з національною символікою, і з особистими атрибутами й рисами покійного.

Єврейські мацеви або мацейво (надгробні плити) цікаві не тільки своїм поважним віком, але й професійним різьбленням по каменю. Це справжні високохудожні шедеври, які залюбки виставили б найпрестижніші музеї світу. Надгробки в юдаїці — це пам'ятки з досить «багатощаровим» значенням. Тут і дуже цікаві, часто поетичні епітафії (здебільшого у написах бачимо або пряме цитування, або натяк на тексти із священних книг євреїв) і оригінальні вишукані барельєфи, кожен з яких несе унікальне смислове навантаження. Варто зазначити, що релігія забороняє євреям зображувати людей. Тож у давнину «портрет» покійного, його звички, професію, родовід, характер тощо, зазвичай «зашифровувався» різними символічними зображеннями.

Втілення образу вічності досягалося завдяки пошуку форм і художньо-символічних зображень на намогильних пам'ятниках. В оздобленні мацев легко помітити вплив і навіть пряме повторення традиційних українських орнаментів. Цікаво, що сучасні єврейські історики досліджують побут, типажі та одяг тогочасних євреїв за українськими православними іконами. Здається, не буде помилкою відзначити, що священне ставлення до природи, одухотворене ставлення до тварин і птахів, рослин і квітів, замишування світом як садом може характеризувати художню культуру і українців, і євреїв. Мається на увазі яскравий образ райського саду, який завдяки вигадливому поєднанню рослинних і зооморфних мотивів створює декор багатьох єврейських надгробних пам'ятників [6, с. 36].

Давні різьб'ярі найчастіше працювали в стилі бароко, надзвичайно популярному в XVII – XVIII ст. Тут простежуються і елементи «загальноєвропейського» стилю, і суто українського, «козацького бароко». Крім того, навіть неспеціалісту впадають в очі елементи та орнаменти, характерні для українського декоративно-прикладного мистецтва. Це яскраво засвідчує, що єврейська культура, яка виникла, розквітла та, на жаль, загинула на нашій

землі — є неодмінною складовою культури та історії Поділля.

Сакральні пам'ятки єврейської культурної спадщини зустрічаються на всій території сучасного Поділля — і в обласних містах, і в містечках і селах регіону. Значний інтерес для досліджень є в містах Вінниця, Шаргород, Бар, Тернопіль, Кам'янець-Подільський, Ізяслав, Сатанів, Городок, Бердичів, Збараж, Терехів, Бучач, Чортків. Водночас критичною масою у порівнянні є невідомі широкому загалу та занедбані архітектурні меморіальні пам'ятки подільського регіону в малих містечках і селах, які безумовно заслуговують на належну увагу та дослідження.

Над творенням надмогильних, особливо кам'яних різьблених знаків, інколи працювали покоління талановитих майстрів. За незначними винятками, майже всі вони анонімні. Тільки від кінця XIX – початку XX ст. трапляються поодинокі імена, викарбувані на постаментах пам'ятників. Наприклад, А. Папіж, В. Бідула. Окремі стали відомими завдяки організації з кінця XIX ст. регіональних виставок народної творчості. Органічний зв'язок надгробного пам'ятника з основними видами мистецтва — архітектурою, скульптурою, живописом, декоративно-прикладним мистецтвом — зумовлював участь цього ремесла в національно-культурному розвитку. Творці меморіальних пам'ятників, як правило, чітко орієнтувалися в особливостях культури свого часу та відтворювали її в роботах. Вони, аналізуючи творчий доробок попередників відображали нові соціальні віяння, що виявлялися в той або інший період.

Сакральним архітектурним пам'яткам, навіть пластично чи образно багатим, ще довго не приділялося належної уваги. Вилучена тоталітарним режимом зі сфери духовної та матеріальної культури, народна цвинтарна різьба не ввійшла в «Історію українського мистецтва», мистецтвознавчі нариси, монографії, та інші публікації. Не знайшлося в них місця і для професійної намогильної сакральної за змістом скульптури, за винятком хіба що пам'ятників окремим видатним особам або ж створених відомими авторами. Здебільшого ж вона розглядається в контексті з іншими явищами суспільного та художнього життя.

Історична пам'ять є важливою складовою ідентичності нації. Тому її стан суттєво впливає на консолідованість суспільства та державну безпеку країни. Колективні уявлення про минуле формують чимало складових, однією з яких є зорові образи. Візуаль-

ний компонент історичної пам'яті охоплює: монументи, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси, визначні архітектурні споруди, історичні заповідники та місцевості, музейні експозиції та окремі меморіальні речі, цвинтарі загалом чи певні поховання та інше. Вказані матеріальні об'єкти вважаються найвидовищнішою і наочною формою пам'яті індивіда та суспільства загалом [8, с. 53].

Висновки. Комплексне вивчення декоративного мистецтва сакральнo-меморіальної архітектури Поділля періоду XVII – XVIII ст. дозволить визначити закономірності розвитку стилістики на місцевому ґрунті, з'ясувати відповідні причинно-наслідкові зв'язки еволюції та взаємовпливи, що характеризують їхню типологію і художні особливості. Вони сприятимуть запровадженню нової творчої методики в сучасну архітектурно-декоративну практику та архітектурний дизайн сучасної сакральної архітектури. Дослідження пам'яток поховального зодчества дозволить запропонувати шляхи збереження пам'яток з унікальними декоративними деталями з наступними паспортизацією та реставрацією споруд.

Перспективи майбутніх розвідок вбачаємо в необхідності всебічного дослідження декоративного мистецтва сакральнo-меморіальної архітектури подільського регіону XVII – XVIII ст. як унікальної частки полікультурної спадщини України.

1. Урсу Н.О., Березіна І.В. Православні храми Хмельниччини. Наукові записки. Серія : Мистецтвознавство №2. ТНПУ 2011. — С. 198.
2. Третяк К. Українське бароко як вираз національної ідеї. Етнічна історія народів Європи. — К. : КНУ, 1995. — С. 43.
3. Черкес Б. Національна ідентичність в архітектурі міста Львів. Львів: Львівська політехніка, 2008. — С. 27.
4. Котляр Є. «Дослідження Єлизавети Левитської розписів дерев'яної синагоги у Михалполі, 1930 р. — Львів, Народознавчі зошити № 3. 2013. — С. 111.
5. Бернштейн-Вишніцер Р. Искусство у евреев в Польше и Литве. Рахель Бернштейн-Вишницер. История евреев в России под ред. Браудо А.И., Ви-шницер М.Л., Гессен Ю. и др. — М. : Мир, Т. XI. История еврейского народа. Т. 1. 1914. — С. 390-405.
6. Ходорковський Ю. Вічність час традиція. – Чернівці: «Букрек», 2013. — С. 33, 36.
7. Ус В. Узагальнена класифікація та типологізація православних надгробків. — К. : Національний авіаційний університет, 2013. — С. 209.

8. Симоненко І.М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення. Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник. — К. №4, 2009. — С. 53.

ANNOTATION

Andrii Kovalskyi. Sacred architecture of Podillya region of the XVII-XVIII-th centuries. Jewish heritage. The historiography of sacred architecture of Podillya of the XVII – XVIII-th centuries is analyzed in the article. The artistic features of Jewish sacral architecture are studied. The characteristic of techniques and motives of decorating of the sacral architecture is made. The theme of genesis of the semantic images of sacred monuments is highlighted. This article will help better to understand the peculiarities of decorative art of the Podillya region, especially in the synthesis with architecture. The importance and necessity of further studying of sacred memorial monuments of the region are argued.

Keywords: artistic research, sacred architecture, stylistics, typology, semantics, artistic expression.

АННОТАЦИЯ

Андрій Ковальський. Сакральна архітектура Подолья XVII – XVIII ст. Єврейське насліддя. Стаття содержит историографический анализ сакральной архитектуры Подолья XVII – XVIII ст. Освещены художественные особенности сакральной архитектуры еврейского зодчества. Характеризируются техника и мотивы декорирования сакральной архитектуры. Освещена тема генезиса семантики изображений сакральных памятников. Стаття позволит полнее и целостнее провести художественное исследование декоративного искусства в синтезе с архитектурой подольского региона. Аргументирована важность и необходимость дальнейших исследований сакрально-мемориальной архитектуры региона.

Ключевые слова: художественное исследование, сакральная архитектура, стилистика, типология, семантика, художественные особенности.